

Hesz Ágnes (Pécsi Tudományegyetem)

Halotti rítusok és társadalom Gyimesben

Előadásomban a halotti rítusoknak egyetlen aspektusára koncentrálok: azt vizsgálom, hogy ezek a rítusok hogyan segítik a közösséget abban, hogy helyreállítsa a haláleset által időlegesen megszakított kötődéseket illetve kapcsolatokat.

A halotti rítusok regeneratív, azaz a társadalmi kötelekeket megerősítő-helyreállító funkciójára számos antropológus rámutatott. Két melanéziai társadalom halotti rítusait összehasonlító tanulmányában Andrew Strathern amellet érvel, hogy a kapcsolatok megerősítése, újradefiniálása a halotti rítusok során létesített cserekapcsolatokon keresztül, a halott tárgyainak elajándékozásával valamint, részben az ajándékok fejében, a temetési költségekhez való hozzájárulással történik. Az ilyenkor létrejövő csereviszonyok azonban a legtöbb közösségben nem korlátozódnak anyagi javakra: a rituális szolgáltatások szabályozott cserekapcsolatok általi biztosítása legalább annyira fontos, mint az értéktárgyak áramoltatása. A ghanai ladogaa törzs halotti rítusairól szóló munkájában Goody hangsúlyozza a halotti rítusok során tapasztalható szolgáltatási csererendszer, illetve az állandósult szolgáltatási cserekapcsolatok társadalomkohéziós szerepét mondván, hogy azok különösen alkalmasak arra, hogy tartós társadalmi kapcsolatot létesítsenek egyébként különálló csoportok között. Ugyanakkor a halotti rítusok során létrejövő cserék jelentős része már korábban meglévő, egyéb jellegű cserekapcsolatokra épül, ezért értelmezésük csak egy szélesebb kapcsolatrendszerben lehetséges.

A másik diszciplína, amely a halotti rítusok társadalomkohéziós szerepével behatóbban foglalkozott, az a történeti antropológia volt: számos szerző, pl. Paxton, Schmitt és Duby rámutattak arra, hogy az egyes halotti rítusoknak fontos szerepük volt a családi és rokonsági határok kijelölésében, valamint a csoportokon belüli és csoportok közötti kapcsolatok kialakításában, fenntartásában és szabályozásában.

Természetesen azok a néprajzi munkák (elsősorban Kunt), amelyek a halotti rítusok társadalmi hatásaival is foglalkoztak, hasonló eredményre jutottak: Kunt Ernő például a halálesetet és halotti rítusokat olyan alkalmaknak tekintette, melyek próbára teszik, megméretik a korábban fennálló kötődéseket.

Azt, hogy mindez hogyan történik, leginkább annak vizsgálatával lehet bemutatni, hogy a halotthoz kötődő egyének és csoportok közül kik azok, akik e rítusokban részt vesznek és hogy ezt milyen indokkal teszik. Előadásomban éppen ezért kizárólag erre fogok koncentrálni, következésképp adós maradok a gyimesi, pontosabban hidegségi temetkezési szertartás és halotti rítusok pontos leírásával. Az előadás alapját a 2003 folyamán Hidegségen végzett hét hónapos terepmunka során tapasztaltak képezik.

Társadalom

Mielőtt rátérnék a halotti rítusokban való részvétel jellemzőire, nagyon röviden és vázlatosan beszélnem kell azokról a társadalmi csoportokról, melyeknek témánk szempontjából jelentősége van.

A gyimesi társadalom alapvető egysége a nukleáris család, amely a legtöbb esetben gazdasági egységnek is tekinthető. A rokonságot mindkét oldalon számontartják, tehát az egyén egyaránt tagja apai és anyai leszármazási vonalának. A letelepedés azonban az esetek többségében patrilokális vagy neolokális, ezért a mindennapi életben, a földrajzi közelségnek köszönhetően az apaági rokonok között szorosabb kapcsolat, együttműködés alakul ki.

Fontos és kiterjedt kapcsolati hálót hoz létre a szigorúan szabályozott csereviszonyon alapuló komaság intézménye, amely a keresztgyerekeknek nyújtott materiális és szimbolikus

szolgáltatásokon kívül olyan szövetséget hoz létre a két fél között, melyek az élet egyéb területein is kamatoztathatók: egy komának illik bármilyen helyzetben segíteni, és illik vele barátságos, jó viszonyban lenni. Tapasztalataim szerint a komaság szinte minden esetben valamilyen korábban már fennálló viszonyra épül: komának legtöbb esetben barátot, munkatársat vagy szomszédot választanak, rokonok között azonban nem jellemző az elkomásodás.

Az egyén mindennapi életében az egyik legfontosabb szerepet a lokális csoport, a szomszédság játssza. Köszönhetően a patrilokális letelepedésnek és a birtokaprózódásnak, valamint a komaválasztás fent említett jellemzőinek, gyakori jelenség az, hogy szomszédok több címen kötődnek egymáshoz, tehát rokonok, vagy komák is egyben. Ennek ellenére a pusztai szomszédi kapcsolat is elegendő arra, hogy bizonyos esetekben, például, esküvő vagy halál esetén, a felek igényt tartsanak egymás szolgáltatásaira.

A fenti csoportok közti kohéziót – a rituális alkalmakkor gyakorolt szimbolikus cserék mellett – a mindennapokat átszövő kisebb-nagyobb cserekapcsolatok biztosítják. Ezek közül a legfontosabb a munkaerőcsere, az úgynevezett *kaláka*, mivel a helyi mezőgazdasági és birtokviszonyoknak köszönhetően a nukleáris családok a legtöbb mezőgazdasági munka, de leginkább a tejjgazdaság alapját jelentő szénamunka elvégzéséhez nem rendelkeznek elegendő saját munkaerővel. Mindez egy jól szabályozott munkaerő-csererendszer kialakulásához vezetett, ahol a kapott munkát ugyanannyi munkával kell viszonzni. Egy-egy szomszédságban többé-kevésbé állandó kaláka körök alakulnak ki, ahol a tagok minden évben számíthatnak egymás segítségére.

Részvétel

Nézzük most meg közelebbről, hogy a fent említett csoportok hogyan vesznek részt, milyen szerepet vállalnak a halotti szertartások során. A rítusokban való szerepvállalás legalapvetőbb, és mindig betartott szabálya a halottal egy háztartásban élőkre vonatkozó munkatiltalom, amely a világ számos kultúrájában megtalálható és magyar nyelvterületen is általánosnak mondható, s amely kizárja a halott közvetlen rokonait a halott körüli teendők többségéből. E szabály legfontosabb funkciója Goody szerint az, hogy a közvetlen rokonok kizárásával az egyes csoportokat egy tágabb kapcsolatháló kiépítésére kényszeríti s így kiterjeszti a társadalmi interakciós mezőt. A temetési előkészületek nagy része tehát – Gyimesben is – a távolabbi rokonokra, fiktív rokonokra, szomszédokra és barátokra hárul.

A halotti rítusokban való részvétel vizsgálatakor célszerűnek látszik a rítusokban résztvevőket, szerepvállalásuknak megfelelően aktív és passzív csoportra osztani, a rítusokat pedig három szakaszra bontva vizsgálni:

1. haldoklás, temetési előkészületek;
2. temetési szertartás;
3. halotti emlékünnepek.

Haldoklás és temetési előkészületek:

1. A haldoklás a kora középkor óta közösségi aktus volt, és ennek nyomai, más vidékekhez hasonlóan Gyimesben is megfigyelhetők. Ha a haldokló tagja volt a közösségben működő számos rózsafüzér társulat valamelyikének, akkor előfordul, hogy a társulati tagok, a rokonok vagy a haldokló kérésére imádkozót tartanak a beteg ágya mellett. Gyakoribb eset azonban az, hogy egy-egy nagybeteg ember közelgő halálát várva a más háztartásban élő rokonok, illetve a szomszédok időről-időre meglátogatják a haldoklót, mellette maradnak, imádkoznak érte. Előfordul az is, hogy a szomszédság még a halál bekövetkezése előtt felajánlja segítségét a leendő halottas ház felkészítéséhez: egy általam ismert esetben például két szomszédasszony, a beteg kórházba kerülésekor kimeszelte és kitakarította azt a szobát, ahová végül is a ravatal került. Mindkét asszony szorosabb viszonyt ápolt a haldokló

családjával, egyikük komája volt a betegnek, és jó barátnője a beteg lányának, akivel naponta segítettek egymást munkával, apróbb kölcsönökkel, másikkal pedig közelebbi rokonságban és a szokásosnál szorosabb gazdasági együttműködésben állt a haldokló családjával.

A tágabb közösség azonban igazából a halál beállta után jut jelentősebb szerephez. A temetési előkészületekhez való hozzájárulásnak két fajtája lehetséges: anyagi segítség, illetve szolgáltatások nyújtása.

a. A **temetés** anyagi terheit alapvetően a halott örökösei, özvegye és leszármazottai kötelesek állni, közülük is az, aki a szülői házat valamint a körülötte elterülő szántóföldet öröklő. A temetés költségei azonban esetenként meglehetősen megterhelők lehetnek egy-egy család számára, éppen ezért előfordul, hogy a gyászoló családot a tágabb rokonság anyagilag is támogatja. Ez történt egy olyan férfi halálakor is, akit két felnőtt, de még házastalan gyerekének kellett eltemetni. Ebben az esetben a halott unokaöccsei közül három összesen ötszázezer lejt, egy távoli rokon pedig nyolcszázezer lejt adott a családnak, az elhunyt lánytestvérei és azok felnőtt gyermekei pedig élelmiszerekkel járultak hozzá a temetési költségeihez. A temetés „kellékei” közül, a test-, és lobogóvivés fejében hagyományosan adott halotti törülközőket is a halott leánytestvérei adták, s szintén az egyik lánytestvér fizette ki a halott egyik tartozását, mely az elhunyt túlvilági sorsa szempontjából alapvetően fontos, mivel úgy tartják, hogy mindaddig nem tud nyugodni, amíg a földön adóssága van. A fenti hozzájárulások lényeges eleme, hogy ajándéknak, nem pedig kölcsönnek számítanak, közvetlenül tehát nem kell viszonzni őket. Mivel – legalábbis az általam ismert esetekben – ilyen jellegű segítség szinte kizárólag közeli rokonoktól érkezett, az adományok egy eleve összetartozó csoport egységét hangsúlyozták azáltal, hogy tanúságuk szerint az elhunytat egy szélesebb körű, oldalági rokonokból álló csoport tekintette sajátjának, amely természetesnek érezte azt, hogy a temetés terheit közösen viselje. Mindaddig egyetlen olyan példát ismerek, amikor a vissza nem térítendő temetési hozzájárulás nem kizárólag rokonoktól származott: egy meglehetősen szegény házaspár fiának temetésekor az imádkozóban minden jelenlévőtől pénzádományt gyűjtöttek a szertartás költségeire.

Lényegében a temetéshez való anyagi hozzájárulásnak tekinthető bizonyos temetési kellékek kölcsönadása, amelyek egy része a már idézett esetben például a családdal szintén gyakori munkaerő-cserkapcsolatban álló szomszédasszonytól, illetve egy rokon szomszédától származott

b. Míg a temetés anyagi terheit elsősorban a közvetlen rokonok állják, a temetési előkészületek zöme a távolabbi rokonokra, fiktív rokonokra, illetve jórészt a szomszédságra hárul. A szomszédok gyakorlatilag közvetlen a halál beállta után a család segítségére sietnek, és gyakran ők azok, akik az ilyenkor szokásos, a halottak túlvilági élete, illetve odajutása szempontjából fontos rituális cselekedeteket, úgymint a haldokló kezébe égő gyertya fogását, vagy a házgyertyával történő megkerülését elvégzik.

Azok a családok, akik nem rendelkeznek autóval, a haláleset adminisztratív ügyeinek elintézésékor, a temetési kellékek beszerzésékor, vagy, ha a haláleset nem otthon történt, akkor holttest hazaszállításakor szintén szomszédi, baráti segítségre szorulnak. A fuvarosok ilyenkor vagy nem fogadnak el pénzt szolgáltatásaikért, vagy a halott vagy annak családja által korábban nyújtott segítség ellenértékének tekintik.

Amennyiben az elhunyt otthon halt meg, a holttest felkészítését, mosdatását is szomszédok, távolabbi, esetleg affinális rokonok végzik. A halott mosdatása elvileg egy nyitott vagy közvetett csere részét képezi, általánosan vallott nézet ugyanis, hogy egyszer mindenkinek fel kell mosni valakit azért, hogy később őt is hasonló szolgálatokban részesítsék.

Mint már említettem, a családtagokra vonatkozó munkatiltalom leginkább az étellel való tevékenységekre érvényes. A főzési munkálatokat vezető szakácsnőnek általában ügyes

háziasszony hírében álló szomszédot vagy komaasszonyt kérnek fel, de arra is volt példa, hogy ezt a tisztet a halott nászasszonya látta el. A szakácsnő segítségei, valamint a torban felszolgáló *fennjárók* is a ugyanebből a körből kerülnek ki, részvételük azonban önkéntes. A sírásást, szintén önkéntes alapon, fiatalabb szomszédok, rokonok vagy barátok végzik. Az utóbbi szolgáltatásokért, tehát a főzésért, felszolgálásért és a sírásásért tradicionálisan megszabott fizetség jár, amit minden esetben kötelező elfogadni, valószínűleg a halott nyugalma érdekében.

Temetési szertartás:

A temetési szertartás számos olyan feladatot tartalmaz, amelyek ellátása szintén az előbb említett körre hárul. A halotti mise alatt és a temetőben a koporsó négy sarkán négy gyertyafogó áll, akik a halott kortársai, barátai, szomszédai, affinális illetve fiktív rokonai közül kerülnek ki, hasonló módon a temetési menetet vezető kereszt és lobogóvivőkhöz. Ha az elhunyt tagja volt valamelyik rózsafüzéres társulatnak – ami szinte kizárólag csak nőkre jellemző – akkor a menetben a társulati lobogó is jelen van, melyet mindig valamelyik társulati tag visz. Mindezeket a tisztségeket törvényszerűen a halottal megegyező nemű egyének kapják.

Általánosabban követett, bár természetesen nem minden esetben betartott szabály vonatkozik a koporsóvivők személyére: a testet rendszerint az elhunyt keresztgyerekei viszik ki a temetőbe. Ha a gyerekek még kicsik, komák vagy közelebbi barátok, esetleg távolabbi rokonok helyettesítik őket. Gyimesben, számos vidékkel ellentétben a testvivők mindig férfiak. A fenti szolgáltatásokért jelképes fizetség jár: a keresztre, lobogóra, gyertyára kötött kendő, törülköző vagy szalag, és szintén törülközőt kapnak a testvivők és a koporsót a temetőbe szállító fuvarosok.

Mindezen tisztségek betöltése a család felkérésére, nagyon gyakran a halott végakarata szerint történik. A felkérést, különösen megbecsült, nagy presztízsű családok esetén megtiszteltetésnek tartják, bizonyos esetekben pedig akár el is várják. Hogy mennyire így van ez, mutatja az az eset, amikor a gyászolók a halott utasításait megszegve a fejkerezt vitelét egy olyan szomszéd, és egyben komaasszonyra bízták, akinek a családja pénzt kölcsönzött a temetési szertartáshoz. A döntés indoka kimondottan az volt, hogy nem akarták megsérteni az illető családot.

Halotti emlékünnepek:

Gyimesben a katolikus egyház előírásainak megfelelően a halál után hat héttel, hat hónappal és egy évvel, majd lehetőség szerint minden évben a hozzátartozók misét mondatnak a halott lelkiüdvéért. Az első évben a misék alkalmával a legtöbb helyen tartanak a távolról érkezett rokonok, illetve a szomszédság számára. A temetés utáni tornál sokkal kisebb léptékű emlékétkézés előkészületeiben és lebonyolításában való részvétel hasonló képet mutat a fent leírtakhoz, azzal a különbséggel talán, hogy ezeken az eseményeken már szinte valóban csak azok az egyének és csoportok vesznek részt, akik szoros kapcsolatban állnak az elhunyt családjával.

Mint azt láthattuk, a különböző tevékenységekre, és a temetési szertartás során vállalt tisztségekre vonatkozó részvételi szabályok meglehetősen általánosak, és mindig az egyének egy tág csoportjára vonatkoznak. Ennek megfelelően a gyakorlatban nem minden, a szabályok által elvileg kötelezett, vagy kötelezhető egyén vesz részt aktívan a rítusokban, vagyis nem minden rokon, koma és szomszéd vállal szerepet a halotti szertartásokban. Az egyes tisztségek kiosztásával, illetve az önkéntes segítségnyújtással, mind a gyászoló családnak, mind pedig a családhoz valamilyen módon kapcsolódó csoportoknak lehetősége nyílik arra, hogy a számukra lényeges társadalmi kapcsolatok fontosságát újra megjelenítsék és

hangsúlyozzák. A halotti rítusokban való részvétel ugyanakkor, mindamellett, hogy elválaszthatatlan a résztvevők között meglévő egyéb jellegű kötődésektől, önálló rituális cserekapcsolatként is értelmezhető. A temetési szertartásnál segédkező csoportok ugyanis tisztában vannak azzal, hogy hasonló esetben maguk is hasonló segítségre szorulnak az elhunyt családjának részéről, a gyászoló család pedig kötelességének fogja érezni, hogy viszontsegítse az őt támogató családokat.

Passzív résztvevők

Lényegében hasonló a helyzet a halotti rítusokban való passzív résztvevők esetében is, akiknek jelenléte vallási és társadalmi szempontból egyaránt fontos. A rítusok során három olyan alkalom van, amikor passzív résztvevők vannak: az imádkozó, a temetési szertartás és a halotti misék illetve az őket követő torok. Bár a temetésen és a toron való pusztán részvételt passzív részvételnek nevezem, meg kell jegyezni, hogy vallási szempontból maga a jelenlét is egyfajta szolgáltatásnak minősül: a keresztény tanítások szerint ugyanis a halott üdvössége szempontjából jó, ha minél többen imádkoznak érte, minél többen kísérik utolsó útjára, a toron pedig, áldozatképpen minél többen ajánlják fel az elfogyasztott ételt a lelkiüdvéért.

Társadalmi szempontból a temetésen és az egyéb halotti szertartásokon való részvétel azért fontos, mert a jelenlévők száma az elhunytak, illetve családjának fontosságát, a közösségben betöltött szerepének súlyát jelzi, hiszen azok mennek el a temetésre, imádkozóba vagy halotti misére, akik valamilyen oknál fogva fontosnak érzik jelezni azt, hogy a haláleset jelentőséggel bír a számukra. Mindez Gyimesben azért is jelzésértékű, mert a közösség demográfiaileg és földrajzi kiterjedésében túl nagy ahhoz, hogy minden család minden temetésen képviseltesse magát, szemben az olyan kis létszámú falvak gyakorlatával, ahol törvényszerűen a település minden családja részt vesz a temetéseken.

A temetésen illik résztvenni mindenkinek, aki valamilyen kapcsolatban állt a halottal: elvileg kötelező erejűnek látszik természetesen a rokoni, a komasági illetve a szomszédsági kapcsolat, de a legtöbben munkaadók, munkatársak, barátok, iskolatársak temetésére is el szoktak menni. Ugyanígy tesznek akkor is, ha a halott valamelyik hozzátartozójával állnak hasonló kapcsolatban; erre példa az az eset, amikor egy asszony úgy nyilatkozott, azért illene elmennie egy temetésre, mert az elhunyt menyje a szomszédságból került ki. Ugyanakkor pont ez az eset, egészen pontosan a temetésen való részvétel „elmaradása” mutatja, hogy mekkora szerepet játszik a kölcsönösség a halotti rítusokban: az asszony végül is azért nem vett részt sem az imádkozóban, sem a temetési szertartáson, mert másfél évvel korábban elhunyt anyósa temetésére a szóban forgó menyje sem jött el. Mindez egyértelműen azt bizonyítja, hogy a gyimesiek a halotti szertartásokon való részvételt rituális csereként fogják fel, melynek viszonzása elvileg kötelező – ha pedig valaki nem megy el egy temetésre, noha ezt a családhoz való kötődése indokolná, a továbbiakban az elhunyt családja is felmentve érzi magát e tekintetben. A csereviszony logikájából következően ugyanakkor a temetésen való részvétel motivációja éppen egy lazább kapcsolat megerősítése is lehet – esetleg későbbi szolgáltatások reményében: ismerek olyan esetet, amikor valaki azért ment el egy temetésre, mert a halott lánya a résztvevő egyébként távol lakó szüleinek első szomszédja, és a szüleivel történő baj esetén számítani szeretne a segítségére. Csak ezután említette azt, hogy az illető család is jelen volt az ő családjában történt halálesetkor, és csak ezután azt, hogy mellel komások is.

Összefoglalás

A halotti rítusokon való részvétel elemzésekor kiderült, hogy a meglehetősen általános és széles rétegekre vonatkozó részvételi szabályok bizonyos szempontból csak útmutató

jellegűek, az pedig, hogy ténylegesen ki és milyen szerepet vállal a szertartások során, egyéni érdekek és megfontolások eredménye. A temetési rítusok – tágabb értelemben pedig a halottkultusz maga – tehát olyan szimbolikus eszközökkel látja el a társadalmat, amelyek jól használhatók a mindennapi életben fontos szerepet játszó szövetségek megerősítésére vagy létrehozására. Ilyen formán lényeges szerepük van a haláleset következtében a pillanatnyilag megrendült kapcsolatrendszer valamilyen szintű helyreállításában.